

A „szekfűlógia” legújabb állomása

A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a XX. század második felében

Néhány éve számoltunk be a Szekfű

Gyula halálának 50. évfordulóján, 2005-ben az Eötvös Collegiumban rendezett tudományos konferencia anyagát közreadó, Paksa Rudolf által szerkesztett *Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban* című (2007-ben kiadott) tanulmánykötetről (*Kortárs*, 2009, 2. sz.). 2008-ban, Szekfű születésének 125. évfordulóján a szülővárosban, Székesfehérváron gyűltek össze sokan a téma kutatói közül, s Ujváry Gábor (valamint Nagy József Zsigmond) szerkesztésében 2011-ben újabb konferenciakötet látott napvilágot. Ez a két könyv – számos vagy inkább számtalan folyóirat-közleménnyel együtt – világosan utal az ezredforduló körül látványosan felgyorsuló Szekfű-kutatások valamiféle reneszánszára. Ez az újabb tanulmánygyűjtemény ugyan (néhány kivételtől eltekintve) nemigen rukkol elő vadozatú felismerésekkel vagy felfedezésekkel (lehetséges, hogy bizonyos kutatási szint felett már nincsenek is effélék), mindazonáltal visszaigazolja az utóbbi egy-két évtizedben kialakult Szekfű-képünk valószínűsíthető érvényességét. Jelen esetben valóban a megújulás dokumentálásáról van szó, mégpedig elsősorban abban az értelemben, hogy az azt megelőző évtizedek igen gyakran célzatos, ideologikus

RÁCIÓ KIADÓ,
2011

vizsgálódási szempontjait a jelzett időszakban jóval kiegyensúlyozottabb,

tárgyilagosabb megközelítések váltották fel. Most sem viták nélkül persze, ám a hangvétel más, és a tudományosság komolyan vett szabályai sokkal természetesebben érvényesülnek, mint korábban. Ennek az állapotnak vagy inkább folyamatnak nyilván számos kisebb és nagyobb oka van, legalább hármat mindenképpen érdemes megemlíteni. Az első eléggé triviális: a „rendszerváltozás” nyomán kialakult szabadabb légkör, a szakmai hierarchiák lazulása, a kutatások könnyebbé válása stb. A második, de folyamatos tényező is az időfaktorral kapcsolatos: az idős történészgeneráció lassú, de folyamatos háttérbe kerülése vagy végleges távozása. Elsősorban közülük kerültek ki ugyanis a korábbi marxista meggyőződésüket átalakítani próbáló nagy nevek, akiknek jó része kénytelen-kelletlen elismerte ugyan Szekfű Gyula történetírói kvalitásait, ám az elismerést rendszerint „kiegyenlítette” a főként ideológiai (nem ritkán politikai) indíttatású kritika, sőt megbélyegzés. Ellenpéldák is vannak persze: például a marxista szemléletet mindig elutasító Kosáry Domokos szerepe. Ő Szekfű méltó tanítványa és kezdettől fogva nagy híve volt, aki a jelzett időben fényes

tudományos és tudományszervezői karriert futott be. Másfelől sajátos ellenpélda lehet Dénes Iván Zoltán kiváló Szekfű-kutató munkássága, aki – főképpen Bibó István és Szabad György szellemi inspirációi nyomán – már a hetvenes évektől kezdődően „hamis realizmusnak” minősíti Szekfű Gyula munkásságának érdemi részét. A fent említett változás-váltás harmadik oka úgyszintén evidens: a véleményformáló műveinek történészek mezőnyében egy más szemléletű, jól felkészült új generáció (mondjuk, a mostani középnemzedék) vezető egyéniségei lettek a hangadók, úgy is mondhatnánk az igazodási pontok.

A nyolcvanas évektől (elsősorban a Szekfű-centenáriumtól) kezdődően a korábbi évtizedekben inkább csak bírált, sőt ostromozott Szekfű Gyula – úgy is, mint a történelmi értelemben vett nagyhatalmi integrációnak egész életművében egyértelműen híve – rehabilitációs feladatot jelentett a történész szakma józanul gondolkodói számára, s napjainkban már mint a XX. század valószínűleg legnagyobb magyar történetírója van jelen a szakmai köztudatban. (Természetesen – jelezzük újra – korántsem viták nélkül.)

Ennek a szabadon gondolkodó új középnemzedéknek a képviselője a szóban forgó tanulmánykötet szerkesztője, Ujváry Gábor is, aki a könyv végén határozott vonásokkal vázolja föl Szekfű Gyula manapság érvényesnek látszó szakmai arcélét. „Szekfű Gyula személye és munkássága már életében is viszonyítási pont volt a magyar történettudományban, tágabban a magyar szellemi életben. Kétségtelen, hogy nagyon kedvelték vagy hevesen elutasították történetírását – és azon keresztül személyét is. Vonzott vagy taszított. Ma hasonlóképpen értékelik. Számosan a legnagyobb magyar történésznek tartják – magam is a legkiválóbbak közé sorolom őt –, mások pedig szinte minden állítását megkérdőjelezzik és cáfolják. Még napjainkban is elsősorban ideológiai szempontból figyelünk rá, miközben történészként illene őt megítélni. Akként pedig biztosan a legjobbak között van a helye.” (Ujvárynak ez a megfogalmazása alighanem némi félreérthetőséget vagy pontatlanságot

is hordoz, ugyanis az írói, tudósi, egyáltalán az értelmiségi gondolkodásban nemigen lehet külön választani – vagy az egyiket zárójelbe tenni – az adott szerző szakmai kvalitásait és „ideológiáját”. Az persze elfogadhatatlan, ha pusztán csak ideológiai megközelítéssel, tehát előítéletesen ítéljük meg a történést.)

Maga e konferenciakötet jól tagoltan három tömbben, három típusú megközelítésben foglalkozik Szekfű Gyula életével és munkásságával. Az első téma a diákkor, a pályakezdés és a bécsi levéltárosi évek fontosabb jelenségeinek bemutatása. A székesfehérvári belvárosi légköre, a katolikus környezet és neveltetés, szüleinek korai elvesztése meghatározó érzelmi és tudati tényezőként maradtak meg egész életében (Csurgai Horváth József: *Szekfű és Székesfehérvár*).

Paksa Rudolf az Eötvös Collegiumot (Szekfűt fölnevelő tudós közegét) mutatja be, arra az ismert következtetésre jutva, hogy ez az intézmény a magyar tudós tanárképzés legelittebb helye és műhelye volt. Ide bejutni nemcsak rendkívül nehéz feladat volt, de dicsőség és rang is. A századforduló éveiben a majdani magyar szellemi elit nem egy tagja itt pallérozódott: Kodály Zoltán, Horváth János, Szabó Dezső, Szekfű Gyula, Bauer Herbert (Balázs Béla), Kuncz Aladár, Laczkó Géza (és sokan mások). Itt és az egyetemen is kiváló tanárai voltak Szekfűnek, az ismertebbek közül néhány: Mika Sándor, Fejérpataky László, Marczali Henrik, Beöthy Zsolt, Békefi Remig.

Az Eötvös Collegiumban kezdődött Horváth János és Szekfű barátsága, melynek dokumentumait az irodalomtörténész Korompay H. János mutatja be. Végkövetkeztetése a lényegét summázza. „Horváth János életműve ugyanazt bizonyítja, mint a levelezés: számára, pontosabban számára is nélkülözhetetlen volt Szekfű történetírói munkássága.” (Akárcsak például Szerb Antal vagy Babits Mihály számára – tehetjük hozzá.)

„Szekfű Gyula pályája szerencsés időben indult. Minden együtt volt: a kedvező tudományos közeg, a nagy feladat és az 1900-as évek légköre, a szellemi élet megújulásának

[Szemle]

évtizede. A feladat: a magyar történetírásban az önmagát túlélt romantika helyett a korszerű egyetemes és autonóm tudományos eljárások érvényesítése.” Ezt a helyes axiómát már R. Várkonyi Ágnes, a jelenkori magyar történetírás Szekfű életművét már évtizedekkel korábban is példászerű tárgyilagossággal megközelítő nagy alakja jelöli meg. Tán nem is véletlenül az egyik legkényesebb – egyben a legfontosabb – ide tartozó tényszerűt ragadja meg Szekfű egész pályafutására nézve érvényesen. Ugyanis éppen erről a kihívásról volt (van) szó az utóbbi száz évben Szekfű Gyula pályafutását figyelve: ő volt az a legvakmerőbb és az egyik legjobban képzett magyar történész, aki sajátos eszményeihez mindvégig ragaszkodva (még ha 1945 után nem egyszer vállalhatatlan és igazolhatatlan módon tette is ezt) számos ponton revideálta (nem ritkán könyörtelenül) a magyar történetírás legendává színözödt fő témáit, illetve újra rajzolta nem egy kiemelkedő hősenek ellegendásított alakját. (Nem „deheroizálta”, hanem újrarajzolta.) Tudományos szempontból vitathatatlansága volt hozzá, őszinte meggyőződésből és elhivatottságból, sőt erkölcsi kötelességből tette, amit helyesnek látott, miként az utókornak ugyanúgy joga, lehetősége és kötelessége Szekfű eszményeivel vitázni, saját eszményeket megfogalmazni, esetleg más értéktartományokat kijelölni. Szekfű Gyula kiváló felkészültsége erős hivatástudattal és keresztény (katolikus) hittel párosult. Első nagy csatáját *A száműzött Rákóczi* jelentette 1913-ban (harmincéves ekkor): addig soha nem látott, több évig tartó tudományos és politikai vihart váltott ki könyvével. Szembefordult a leginkább Thaly Kálmán és köre által felépített és éltetett nemzeti romantikus Rákóczi-kultusszal a szabadon gondolkodást mint legalapvetőbb tudósi attitűdöt képviselve, s helytállva a reá zúduló támadások közepette is. Jóllehet – a tárgyilagos kritika ezt is régóta tudja – e műve nem nevezhető tudományosan makulátlan alkotásnak, ám mint tudósi gesztus mindenképpen mérföldkőnek számított. Korabeli tudományos védői közül is többen – így például

egyik mestere, Angyal Dávid – kritizálták szakmai eljárásának egyes elemeit, miközben megvédték személyét mint a tudományos szabadság képviselőjét. R. Várkonyi Ágnes finom beleéléssel elemzi Angyal és Szekfű szellemi és emberi kapcsolatát, azt is megmutatva, milyen érzékenységek, fájó mulasztások, kikerülések, elhallgatások vezették később Szekfű tollát, midőn Angyal Dávidra hivatkozott, illetve nem hivatkozott, holott kellett volna. Nemcsak illendőségből, hanem a szakma szabályai szerint is. R. Várkonyi Ágnes kritikusan szól – itt is, mint számos más helyen az elmúlt évtizedekben – Szekfű Erdélyi Fejedelemség-konceptiójáról, arra a következtetésre jutva, hogy Szekfű szerint „Magyarország fejlődésének útja csakis a Habsburg Birodalomba betagozódva valósulhat meg [...]. Erdély Szekfű áttekintésében csak a Habsburg Birodalom és a magyar rendek vonatkozásában létezik.” Bethlen Gáborról úgy írt monográfiát (1929-ben), hogy „szemmel láthatóan nem szerette”. R. Várkonyi rámutat arra is, hogy *A száműzött Rákóczi* írásakor Szekfű „még nem tudott kitörni a kuruc–labanc pályáról”. Az Európa-szerte hódító és Szekfűt is egyre inkább mozgató nagy tudományos eszmeáramlat, a szellemtudományi irányzat – elsősorban az európai politikai és egyéb összefüggésekkel kapcsolatos súlyú értékelésének tekintetében – ekkor még nem érvényesült a maga teljességében történetírásában. S mivel a modern pozitivisták iskolát képviselő Angyal Dávidot sem értette és méltányolta kellőképpen, fájdalmas önelfojtódás lépett fel mindkettőjükben.

Mintaszerűen alapos a rokon témákat feldolgozó, az első könyvharmadot záró két tanulmány: Fazekas István *Szekfű Gyula és a Haus-, Hof-, und Staatsarchiv és levéltárosai az I. világháború előestéjén*, valamint Ress Imre *Szekfű Gyula, a levéltárak 1918–1919-ben* című dolgozata.

A kötet második témaköréből Erős Vilmos – az egyik legfőlkészültebb Szekfű-kutató a középnemzedékből – *Szekfű historiográfiai koncepciója* című tanulmánya nyitja. Bevezetésként a szellemtörténet lényegét, valamint Szekfű szellemtörténeti kötődéseit

taglalja. Megállapítja, hogy a nagy történész alapvetően a szellemtörténeti irányzat képviselője volt (sokáig vitatéma volt a szakmában, hogy vajon milyen mértékben és mely területeken lehet vele kapcsolatban a szellemtörténész megnevezést használni), s hogy ez az irányzat határozottan pozitív változást jelentett a XX. századi magyar történetírásban. Ennek az irányzatnak egyik lényeges eleme és talán fő érdeme, hogy „meghaladta a korábbi történétírók egyoldalú politikai eseménytörténet-centrikusságát, s a történetírás bizonyos szintetikus jellegét kívánta megvalósítani”. A szellemtörténet – hangsúlyozza Erős – nem a „nemzeti jelleg” bizonytalan eszmetanát állította a középpontba (jóllehet ebbe a hibába maga Szekfű is belecsúszott *A magyar jellem történetünkben* íráskor 1939-ben), hanem a politikatörténeten kívül erős figyelmet fordított a társadalmi, gazdasági, művelődéstörténeti, demográfiai stb. tényezők szerepére is. (És természetesen az európai politikai folyamatok értékelésére, figyelembevételére.) Szekfű egyik fő eszménye a „nagy magyar” gondolat (ennek több vetülete, vonatkozása is van munkásságában), az egységes Magyarország történelmi ideája, ezen belül pedig – a „kismagyar” érdekeket képviselő „keleti”, protestáns gondolkodás ellensúlyozására – a Habsburg Birodalompárti katolicizmus volt. Alapvetően nemzeti tudománynak tekintette a történetírást. „Ez a felfogás [...] a nemzetet mindenekelőtt lelki, történeti és politikai képződményként tekinti, azaz alapvetően (mint a Szent István-i állam fogalma) egy politikai nemzetfogalmat képvisel”. Erős Vilmos sürgeti – igen helyénvalóan – a Szekfű-kérdés depolitizálását, azaz nyomatékosítja, hogy *történésznek* kell tekinteni őt, s nem azon tépelődni, hogy „alapjában etnikai fundamentalista volt-e, vagy egyenesen antiszemita”. (Az efféle ideológiai célzatú megközelítés hosszú évtizedekig nehezítette a történészről való viszonylagosan tárgyilagos nézetek kialakíthatóságát s még jobban a publikálását. Másfelől ennek az „ideologizáló” megközelítésnek a háttérbe szorítása-szorítása – miként már utaltunk rá – nem jelentheti Szekfű

„ideológiai” elkötelezettségeinek alapos és úgyszintén tárgyilagos vizsgálatát.)

Gyurgyák János (ő is a középnemzedékből) tanulmánya – a szerző korábbi nagy munkáival kiváltotta még a „céhes” történészek elismerését is – szintén e kötet erősségei közé tartozik. *Szekfű Gyula és a magyar konzervatív hagyomány* témakörét vizsgálja – nem először –, megállapítva, hogy a történész fő törekvései közé tartozott mind a konzervativizmus megújítása, mind pedig egy új magyar történeti összegzés megalkotása. Eme második célja – az elavult nemzeti romantikus, „kurucos-rendi” történetírás leváltása – jelentős eredményeket hozva megvalósult, míg az előző nem. Fontos jelenséget emel ki Gyurgyák a modern magyar szellemi világ dichotómiáival kapcsolatban. Így ír. „A magyar társadalmat immár több mint két évszázada megosztó dichotómiákat (kuruc-labanc, kismagyar-nagy magyar, mélymagyar-hígmagyar, hamis realista-túlfezsült lényeglátó, népies-urbánus, európai mintakövetés–nemzeti öncélúság stb.) [...] én nem valamiféle tévelygésnek, örök magyar átoknak, zsákutcás gondolkodásnak, a hamis tudat magyar formájának tartom, hanem olyan jelenségeknek, amelyeknek valós társadalomtörténeti alapjai vannak, s amelyek a magyar társadalomfejlődés valóban sajátos voltából fakadnak.” Szekfű konzervatív gondolatrendszerében fontos szerep jutott antiliberalizmusának, antikapitalizmusának és antiparlamentarizmusának. (Pragmatikus alapokon nyugvó antiliberalizmusa a negyvenes évek elejétől oldódott, sőt a visszatérést sürgette a reformkori centralisták eszméihez.) Központi helyet foglalt el gondolkodásában a középosztály süllyedésének, széthullásának problémája, amit nagyon világosan látott, ám az őt magát, társadalmi környezetét és egzisztenciáját meghatározó politikai elit (amelybe mélyen beágyazódva létezett a vizsgálódó történész) ez ellen sem volt képes érdemleges intézkedéseket tenni. (A *Három nemzedék* Gyurgyák szerint nem valamilyen történelmi pamflet, hanem sokkal inkább felszólítás a nemzeti önvizsgálatra.) A szerző szerint a Szekfű-féle konzerva-

[Szemle]

tív értékrend fő elemei ma is fontosak lehetnek számunkra. Például Széchenyi gondolatai, a magyar centralisták hagyományai, továbbá a vallás vagy a történelem, egyáltalán az állampolgári műveltség embert formáló hatásai. Szekfű ideológiai töltésű eszmerendszere természetesen nyomot hagyott történetírásában – összegez Gyurgyák János –, arról azonban nincsen szó, hogy ideologikus történeési szemléletet képviselt volna.

Üdítő újdonságokkal szolgál folyóirat-közleményként – több más e kötetbeli tanulmányhoz hasonlóan – már korábban is olvashattuk) Gyimesi Pálma írása: *Debreceni színek a Bethlen Gábor arcképhez*. A „protestáns” Debrecen, az itteni történeszek mindig élénk figyelemmel kísérték Szekfű Gyula munkásságát. Természetes, hogy erősen éltek itt a kurucos, protestáns „kismagyar” hagyományok, s több ütközet lezajlott a „nagy magyar,” katolikus, Habsburg rokonszenvvel bíró Szekfű és a város történész értelmisége között. (Kivételt jelentett Révész Imre, a neves protestáns egyháztörténész, aki végig és következetesen kiállt Szekfű, valamint a szellemtörténeti irányzat mellett. S ő mondotta az egyik búcsúztató beszédet nagyra becsült kollégája temetésén 1955 nyarán.) A debreceni főszereplő ezúttal Rugonfalvi Kiss István (valaha Szekfű egyetemista társa), aki időben előbb írt értékelést Bethlen Gáborról, mint budapesti kollégája. R. Kiss tipikus képviselője volt – és ez itt a lényeg – a Szekfű által hevesen ostromozott Thaly Kálmán-utód iskolának, így azután mérhetetlenül fölzaklatta Szekfű Gyula 1929-ben megjelent monográfiája (*Bethlen Gábor*), hiszen Szekfű ebben a könyvében is a maga eszményeinek a megvalósulását kérte számon. Ezúttal a nagy fejedelem életművén. Márpedig ezek az eszmények éles ellentétben állottak R. Kiss István (illetve a nemzeti romantika) felfogásával. Heves kritikájára Szekfű nem kevésbé vehemensen reagált (*Kritika és terror*). R. Kiss saját pénzen adta ki viszont válaszát, és „tudományos párbajra” hívta ki nagy nevű kollégáját. Érvei világosan érzékeltették kettejük pozíciójának határozott másságát, a történetírásról

alkotott véleményük ellentétességét. R. Kiss ellene volt a szellemtörténetnek, s szerinte a történetírónak nemzete valódi érdekeit kell képviselnie, ez pedig – többek között – azt jelenti, hogy a nemzet nagy protestáns alakjait valóban nagyoknak kell láttatni, nem pedig – miként szerinte Szekfű tette – értékgyenítésekkel folyamatosan megsérteni a nemzeti érzést. Szekfű eljárása azért is káros – írta –, mivel átértékelésében katolikus szel­lemben és érdekek szerint járt el, kisebbítve, illetve megkérdőjelezve a nagy magyar protestáns politikusok eszméinek érvényességét. Vitapont köztük Erdély önálló létének értelme is: Rugonfalvi szerint Szekfű e ponton is szembefordult a nemzeti történetírás kívánalmaival: mélyen leszállítva a Habsburgokkal szemben álló önálló Erdély történelmi jelentőségét s ebből következően történelmi létjogosultságát.

Kardinális kérdés Szekfű Gyula történetírásában – a modern magyar történetírás és közgondolkodásban nem különben – az 1867-es kiegyezés megítélése és a magyar modernizáció Trianon előtti évtizedeit meghatározó politikai, közjogi, gazdasági, kulturális, mentalitásbeli stb. aktus értelmezése, valóságghű értékelése. Erről szól ifj. Bertényi Iván kitűnő tanulmánya. Vitázva jut el ahhoz az állásponthoz, amely szerint a kiegyezés nem a – Szekfű által keményen és folyamatosan ostromozott – liberalizmus terméke, gyümölcse, győzelme volt, hanem „a magyar önállóságé, ha tetszik, a magyar nacionalizmusé. [...] A kiegyezés közjogi tényének tehát nem volt szoros kapcsolata az ezt követő liberális korszakkal.” Szekfű értékelésében is elválik egymástól – hangsúlyozza Bertényi – a kiegyezés mint közjogi kérdés, illetőleg a dualista korszak és a liberalizmus ideológiájának a megítélése. A téma fontosságához méltó alapos­­sággal halad végig a szerző az életmű ide vonatkozó részeit elemezve. Először *A magyar állam életrajza* című munkára (1918) kerül sor, melyben Szekfű a kiegyezést úgy értékelte, mint ami biztosította helyünket a német-osztrák-magyar birodalmi hármásban. Persze a kiegyezés nagy feszültségekkel is szembesített: mint például az el-

lene ható érzelmi és politikai magatartás, a súlyos nemzetiségi ellentétek s nem utolsósorban a látványosan fellendülő gazdaság el-
lentmondásos hatásai, legsúlyosabban a magyar hagyományos középosztály lesüllyedése, pusztulása. A *Három nemzedék* már a vesztes világháború után, Trianon évében látott napvilágot. Szekfű ebben az elhíresült munkájában úgy érvelt, hogy a magyar tragédiát nem elsősorban a külső, a nagyhatalmi tényezők okozták, hanem a nemzet által elkövetett politikai hibák, vétkek, bűnök, mulasztások. A politika vezető ereje a kiegyezés után a Széchenyi ajánlotta „konzervatív reformok” helyett a radikális liberalizmust választotta és támogatta, amely lehetővé tette a korlátlanul szabad versenyes kapitalizmust, nagyra tette a csak félig (vagy még annyira sem) asszimilált zsidóságot, miközben sorvadásra ítélte a korábban nemzetfenntartó középosztályt. Bűnös volt e folyamatban a kurrucodó magyar sovinizmus is, amely csak tévutak megjelölésére volt képes. Szekfű e könyvében megerősítette a kiegyezés túlzó nagyszerűségét, mondván: '67 nem egyéb [...], mint gyakorlatilag lehetővé tett, végrehajtható 48'. Bertényi tárgyilagos kritikát fogalmaz meg Szekfű kiegyezésértelmezéséről, rámutatva arra, hogy a nagy történész saját eszményeit bontotta ki a történelmi tények taglalása során. Szekfű mindvégig ragaszkodott ahhoz a feltételezéshez, hogy a kiegyezés kiemelkedően sikeres történelmi esemény volt, ám csak *lehetőség*, melynek egészséges kibontakozását a liberális, illetve az akkori nacionalista ellenzéki politizálás nem tudta megvalósítani. Ezt az álláspontját rögzítette a „Hóman–Szekfű”-féle *Magyar történet* vonatkozó kötetében is. A harmincas évek második felében (korábbi munkáinak átdolgozásával, rövidítésével) ismét írt egy (az eredeti tervek szerint angol nyelven megjelenő) összefoglaló magyar történetet (1606–1939), amelyben úgyszintén igen fajsúlyos kérdésként vetette fel a kiegyezés kérdését. Hangsúlyozta annak kompromisszumos jellegét: a közös ügyeken kívül Magyarország mindenben szabadon dönthetett, szuverenitása teljes birtokában. Ám a '48-as

ellenzékieskedés, a nép ellenhangulata, a nemzetiségi kérdés súlyossá válása stb. erodálta a rendszert, s 1905 után tragikus lejtőre került az ország. Szekfű utolsó nagy tanulmánya (*Az öreg Kossuth*) 1952-ben keletkezett. Roppan nehéz a dolga a történész Szekfűnek – éppen Rákosi Mátyás 60. születésnapja körül –, megvédi persze a kiegyezés általa már sokszor kifejtett értékeit, ám Kossuthnak is igazat ad, hiszen – érvel – az azóta eltelt idő őt igazolta. Jóllehet Kossuth „polgári” hős volt, tehát „nem vezethette győzelemre a dolgozó tömegeket”, mindazonáltal benne merült fel először a magyarság és a kelet-közép-európai szláv népek együttélésének nemes gondolata. A szekfűi gondolatmenet tehát ebben az esszéjében eléggé „differenciált”, Kossuthról azonban mindvégig szépen beszél.

A szóban forgó tanulmánykötetnek ezt a középső tartalmi egységét egy minden ízében szaktudományos értekezés zárja (Vizi László Tamás: *A francia háborúk kora Szekfű Gyula történetírásában*).

A kötetzáró blokk színes és érdekes kapcsolati háló, azaz kapcsolattörténetek Szekfű Gyula és korának néhány fontos szellemi embere között. Dénes Iván Zoltán Szekfű és egykori tanára, Marczali Henrik kapcsolatainak történetét dolgozza fel. Marczali, miközben elítélte *A száműzött Rákóczi* író Szekfű elleni hisztérikus hajsztát, magáról a könyvről kritikus véleményt fogalmazott meg. Egyetemi magántanári habilitációjának bírálója – Angyal Dávid mellett – ugyancsak ő volt. Nagy elismerései mellett kritikáit is megfogalmazta Szekfű történetírói működésével kapcsolatban. 1921-ben éles bírálatot nyilvánított a *Három nemzedékkel* szemben (Széchenyit például ő nem tartotta konzervatívnak, a hanyatló kor meghatározó okát pedig nem a liberalizmusban, hanem a „reakció” működésében látta). Szekfű egy évvel később a második kiadás előszavában válaszolt a bírálatokra, szembefordulva a liberalizmus védelmezőivel, így Marczalival is. A *Politikai történetírás* című esszéjében (1931) olyan komoly képzettségű tudósnak mutatta be egykori mesterét, „aki

[Szemle]

'67-es liberális volt. Jobb mint a '48-as liberálisok, de túlhaladott, korszerűtlen, nem követendő." Mindazonáltal nehéz időkben, 1943-ban Szekfű volt az, aki – politikai és erkölcsi gesztust is téve ezzel – a rákoskesztúri zsidó temetőben az egykori tanítványok, az egyetem és az akadémia nevében beszédet mondott egykori mestere sírköavata-sakor.

Kifejezetten eredeti Kovács Dávid tanulmánya (aki Bertényivel együtt a fiatal történe-szgenerációt képviseli ebben a kötetben): *Szabó Dezső és Szekfű Gyula magyarság szemléletének párhuzamai az 1920-as években*. Már a cím is fölkelte az olvasó figyelmét, hiszen a köztudatban inkább e két jeles szellem (egykori Eötvös collegiumi évfolyamtárs) gondolkodásbeli ellentétei vannak inkább benne, kevésbé a párhuzamok. A középsz-tály tekintetében a rokon vonásokat már Kodály Zoltán fölfedezte (egy Szekfűnek írt levelében, melyet annak idején Dénes Iván Zoltán publikált). Most a Szekfű és Szabó által teremtett „diszkurzív keret rekonstruálásával” Kovács végighalad a szemléleti hasonlóságok lehetséges mezőin. Az első bő „keret” a dualizmus kori magyar állam liberalizmusa s ennek kártékony hatása a nemzetre; a második a turanizmus, illetőleg a fajbiológiai megközelítések, az ezek körül folyó diskurzusok éles kritikája mindkettőjük részéről. Szekfű pusztító hatású, rendkívül káros és totális érvényű eszmei és gyakorlati szisztémának írta le a liberalizmust, amely áthatja a társadalmi és magánemberi élet valamennyi területét: az érvényesülési ösztön oly méreteket ölt, amely végül romboló erejűvé válik. Szabó Dezső hasonlóképpen vélekedett – például az 1915-ben megjelent *Az individualizmus csődje* című cikkében. A „szabadverseny-demokrácia” nem más – állította –, mint „az egyéni erőök gyilkos versenye”. Szekfű szerint a liberalizmus a radikalizmuson keresztül jut el a forradalomig; Szabó szerint a liberalizmus végső kifejelete az első világháború volt. Azonos vonás ket-tejük liberalizmuskritikájában az a meggyő-ződés, hogy az „egyéni szabadság elvére épülő társadalom olyan struktúrákat hoz lét-

re, amelyek éppen ezt a szabadságot teszik lehetetlenné”. Miként Szekfű fogalmazott a *Három nemzedékben*: „a liberális elv a tömegek közé szórva ideális szellemi javítás helyett rombolást végez, szabadság és humanizmus helyett forradalmat és terrort szült”. Szekfű nemzetfogalma megegyezett a „magyarság” a „nép”, a „történeti faj” fogalmával. Ettől eltérően Szabó Dezső „nemzet”-fogalma a dualizmus kori államnemzetet jelentette, míg a „magyarság”-ra a „faj”-fogalmat használta. Szekfű a dualizmus kori állam és nemzet konfliktusait az állami vad liberalizmus kártékonyására és bizonyos magyar „ösbűnök” fölerősödésére vezette vissza. A *Három nemzedékben* azt írta, hogy a liberális állam be nem avatkozási politikája oda vezetett, „hogy a 'magyar imperializmus' korszakában 'idegen népfajok kultúrában és vagyonban gyarapodtak, míg magyarjaink erkölcsileg és anyagilag süllyedtek”. Szabó Dezső a *Gr. Tisza István* című cikkében (1918–19-ben) hasonlóképpen: „a szabad verseny kiszorította az életből a magyart”. Mind Szekfű, mind Szabó elvetette ugyanakkor a turanizmus áltörténelmi alapvetéseit csakúgy, mint a fajbiológiai tudománytalanságokat. Szabónál a „faj” történeti-politikai kategória, Szekfűnél hasonlóképpen: történelmi képződmény. A teljesen végbemenő asszimilációt mindketten lehetségesnek tartották, ennek „menetrendjében” azonban vita volt közöttük. (Hiányérzetként kell megfogalmaznunk e nivós dolgozattal kapcsolatban, hogy a szerző nem tér ki a Szabó és Szekfű közötti legnagyobb konfliktus, az 1937-ben megjelent Szekfű ellenes *Ede megevé ebédem* című, végletek-be csúszo Szabó-pamflet tartalmára és hátterére.)

Mintaszerű „helytörténeti” tanulmány a Dominkovits Péteré: *Egy kevésbé ismert mester és tanítvány kapcsolat. Adatok Házi Jenő és Szekfű Gyula tudós-barátságához*. A szerző „adatai” arról szólnak, miként gondolkodott Sopron város egykori főlevéltárosa az egykori bécsi levéltáros mesteréről, hogyan segítették egymást, ha kellett, s arról is, hogy a tudomány mit nyerhet azzal, ha őrhelyein

oly kitűnő művelői működnek, mint a szóban forgó két tudós. Az imponáló szerénységgel megírt színes történet sor egyben bepillantást enged egy nyugatos magyar kisváros korabeli szellemi életébe is.

Súlyos és izgalmas témát boncolgat Soós István a korszak kiemelkedően jelentős történészeinek (Szekfű nagy ellenlábasának és vitapartnerének), Mályusz Elemérnek egy kevésbé történettudományos értékű, ám politikailag veszedelmes *A vörös emigráció* című munkája elkészülési procedúráiról szólván, amely munkában – a húszas évek végén – a magyar kommunista emigráció rajzával könyörtelen (nem ritkán pamfletszerű) kritikát fogalmazott meg a Tanácsköztársaságról, egyáltalán a kommunista mentalitásról és viselkedéskultúráról. A téma annak idején úgy került terítékre, hogy Teleki Pál egy külföldnek szóló tudományos tájékoztató kiadványt kívánt megjeleníteni, majd a megírással Szekfű Gyulát, később – rajta keresztül – Mályusz Elemért bízta meg. Szekfű el is kezdte a kutatásokat, ámde egyéb elfoglaltságai miatt a megírás Mályuszra maradt, akit Szekfű biztatott ugyan, de nemigen segítette, végül teljesen magára hagyva kivonult a közönségre tervezett munkából. „Szekfűt ekkor ismertem meg – írta később keserűen emlékirataiban Mályusz –, és ugyanekkor ábrándultam ki belőle egész életemre.” A ominózus (később szerzőjének komoly gondokat okozó) nagy esszé előbb angolul, majd a *Napkelet* című folyóiratban 1931-ben magyarul is megjelent. (Könyv alakban magyarul csak 2006-ban [!] látott napvilágot.)

E konferenciakötet záró tanulmánya Ujváry Gábor munkája. A szerző azt vizsgálja – nagyot markolva a gazdag témából –, miként volt jelen a magyar humán tudományosság a számunkra, magyarok számára hagyományosan fontos nyugat-európai országokban a XX. század első felében. A Szekfű-recepció hosszú történetében néhány évtizeddel később döntően fontos szerepet játszó Kosáry Domokos (Szekfű talán legjelesebb s mesteréhez a lényeges történeti kérdésekben mindenkor hűséges tanít-

ványa) nagy lehetőséget kapott már 29 éves korában azzal, hogy megírhatta Magyarország történetét, amely Szekfű előszavával (s angolra fordítva) 1941-ben meg is jelent az Egyesült Államokban. (Magyarul idehaza 1943-ban.) Úgyszintén Szekfű ajánlásával került Kosáry tanárnak az Eötvös Collegiumba; még magasabb pártfogók támogatásával pedig magasabb ösztöndíjakkal Franciaországba, Angliába s az Egyesült Államokba. A korabeli kulturális és tudományos diplomácia keretei között válhatott a rendkívül tehetséges és szorgalmas Kosáry neves történésszé (olyanná, akit az 1945 után beköszöntő rendszer sem tudott lekényerezni vagy megtörni, legfeljebb ideig-óráig elhallgattatni. Ezekkel a tudományos diplomáciai eseményekkel párhuzamosan zajlottak hosszú évekig a (korábban már szóba került) kalandos sorsú, rövidített, tömörített, átírt korábbi „Hóman–Szekfű” angol nyelvű kiadásának előkészületi bonyodalmai (melyeknek sorát más publikációkból is ismerhetjük). A zömmel Klebelsberg Kuno által alapított külföldi magyar történeti intézetek és Collegium Hungaricumok kiváló igazgatói szívügyüknek tekintették ezt a missziót, nem különben Bethlen István és Teleki Pál és még sokan az akkori értelmiségi politikai elitek közül. Ujváry azt is számba veszi, hogy az imént említett angol nyelvű nagy magyar szintézis kiadásának meghiúsulásával párhuzamosan milyen részsikereket ért el a külföldi megmutatkozások során a korabeli magyar történettudomány. (Miközben – például – a *Három nemzedék* sem tudott megjelenni németül a nagyszerű, igen fiatalon elhunyt Gragger Róbert, a berlini egyetem magyar intézetének igazgatója minden jó szándéka ellenére sem.) A Szekfű-féle *A magyar állam életrajza* német nyelvű megjelenése (1917) után Dománovszky Sándor összefoglalója látott napvilágot németül (1923), majd a húszas évek végén és a harmincas évek elején a kitűnő jogtörténész, Eckhart Ferenc összefoglaló műve jelent meg több idegen nyelven s több kiadásban. 1933-ban olasz nyelven jelent meg (Szekfű Gyula előszavával) az

[Szemle]

Asztalos Miklós és Pethő Sándor által írt *A magyar nemzet története*. Összességében: ha e jelzett két évtized egészét vesszük alapul, az lehet az érzésünk, hogy a magyar történetírás külhoni tájékoztató és ismeretterjesztő szerepe, jelentősége nem nevezhető átütőnek.

A szóban forgó, fentebb bemutatott konferenciakötet példaszerű intézményi összefogás eredményeképpen látott napvilágot, mely összefogás központja a székesfehérvári Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelye volt.

MONOSTORI IMRE

MONOSTORI IMRE (1945) irodalomtörténész. Tatabányán él. Kutatási területe a XX. századi Magyarország szellemi áramlatai, a népi mozgalom és Németh László munkássága.